

К. М. Скулкіна, ад'юнкт кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ КСЕНОФОБІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ

Представлено результати дослідження проблеми ксенофобії, описано загальний профіль особистості неповнолітніх. Емпірично доведено, що до психологічних детермінант ксенофобії належать характерні індивідуально-психологічні особливості, що визначають певні форми реалізації агресії через дисбаланс складових толерантності та соціальну дистанційованість відносно представників інших національностей. Шляхом порівняння психологічних профілів особистості пересічних підлітків і таких, які виявили ксенофобічні установки, встановлено їх психологічні особливості.

Ключові слова: *профіль особистості; підлітки; ксенофобі; агресія; толерантність.*

Сучасне відношення українців до представників інших національностей є дуже нестабільним. Відсутність толерантності та терпимості до проявів відмінності за національними, расовими, або соціальними ознаками, розповсюджується швидкими темпами. Під вплив зазначеної тенденції також підпадають неповнолітні. Зростання в них упередженого ставлення та ксенофобічних установок до «чужинців» обумовлює актуальність дослідження в напрямку розв'язання проблеми ранньої діагностики та відповідної профілактики цього соціально небезпечного явища.

Завдання цієї роботи – дослідити риси підлітків крізь призму проблеми інтолерантності, побудувати їхній усереднені профілі, виявити відмінності профілю тих неповнолітніх, які виявляють відкриту форму ксенофобії.

В дослідженні взяли участь 6332 підлітка. Вибірка була представлена неповнолітніми, які навчалися в загальноосвітніх школах та професійно-навчальних закладах I–II рівнів акредитації. Територіальна база дослідження представлена навчальними установами 24 міст та 15 районів Донецької області.

Психодіагностичний інструментарій складався з 4 методик: методика багатofакторного дослідження особистості

Р. Кеттелла 16-PF (№ 187) [1, с. 192; 2, с. 243]; методика діагностики показників та форм агресії А. Басса та А. Дарки [1, с. 174; 2, с. 470]; експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Е. Хухлаєв, Л.А. Шайгерова) [3]; шкала соціальної дистанції Богардуса в адаптації Н.В. Паніной [4]. За допомогою останньої методики відбувався відбір з загальної кількості досліджуваних дітей тих підлітків, які виявили високі показники ксенофобії. Кількість таких неповнолітніх становила 731 дитина.

Після проведення констатуючого експерименту і збору даних були враховані первинні (початкові) результати, на основі яких зроблений груповий аналіз усередненого профілю досліджуваного масиву неповнолітніх. Після цього вибірка була розбита на дві групи:

1 група – підлітки, які не виявили ксенофобічних установок;

2 група – підлітки, які виявили ксенофобічну установку.

Отримані результати дають можливість визначення провідних характеристик профілю особистості неповнолітніх за багатофакторною методикою Р. Кеттелла, шляхом порівняннн першої та другої групи досліджуваних. Усереднені значення отриманих факторів представлено у таблиці (див. табл. 1).

Таблиця 1

Усереднений профіль особистості за методикою Р. Кеттелла.

	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M
1 група	5,71	6,21	5,21	6,02	4,92	4,99	6,13	6,07	6,54	4,75
2 група	5,71	5,83	5,07	5,85	4,69	4,96	5,88	5,93	6,31	4,65
різниця	0	0,38	0,14	0,17	0,23	0,03	0,25	0,14	0,23	0,1

	N	O	Q ₁	Q ₂	Q ₃	Q ₄	F ₁	F ₂	F ₃	F ₄
1 група	5,58	6,14	6,31	5,27	6,62	5,42	6,68	5,82	5,17	5,71
2 група	5,67	6,26	6,18	5,24	6,45	5,48	6,77	5,57	5,18	5,58
різниця	0,09	0,12	0,13	0,03	0,17	0,06	0,09	0,25	0,01	0,13

Перш за все, надамо аналіз психологічного профілю підлітків першої групи, які не виявили ксенофобічних установок, що надасть нам можливість, на основі порівняння, з'ясувати відмінність профілю представників другої групи, які виявили ксенофобічну спрямованість.

Найбільш яскраво вираженими (які максимально, в порівнянні з іншими показниками, відхиляються від середньої норми) є наступні особистісні особливості досліджуваних неповнолітніх: практичність (фактор М) та стриманість (фактор F), значення яких відхиляються в бік зниження. Відносно рис особистості, значення яких є позитивними та найбільше відхиляються в бік підвищення, є: підвищена тривожність (фактор F₁), високий самоконтроль (фактор Q₃), підозрілість (фактор L), радикалізм (фактор Q₁), кмітливість (фактор В), гіпотимія та невпевненість у собі (фактор О), сміливість (фактор Н), довірливість (фактор І), домінантність (фактор Е). Усереднений профіль пересічного підлітка виявляє дещо суперечливі особистісні тенденції, наприклад, сміливість та тривожність, невпевненість у собі та домінантність, довірливість та радикалізм. Наявність тенденцій, які протиставляються одна одній свідчить про компенсаторну функції кожної з них.

По відношенню до першого фактору (М) можливо сказати, що низькі отримані значення вказують на певну приземленість особистості, практичність, прозаїчність, схильність до врівноваженості, тенденції до уникання всього незвичайного, низьку яву, спрямованість на власні інтереси, певну обмеженість індивіда. Для такого підлітка не характерні інтелектуальні та/або естетичні практики. В цілому, можна припустити, що виявлений показник фактору М свідчить про обумовлене віком бажання не виділятися серед однолітків, бути, як всі, ідентифікувати себе з членами референтної групи. Низьке значення показника в цілком підтверджує обумовлені віком індивідуально-психологічні особливості неповнолітніх.

Низькі показники фактора F свідчать про стриманість, занепокоєність, серйозність, обережність, закритість, мовчазність та низьку товариськість, млявість, сором'язливість, самотність, розважливність, нестабільність в рівні настрою, депресивність, песимістичність та ін. Низькі значення за даним

чинником вказують також на занепокоєність майбутнім. За міркуваннями Р. Кеттела, для підлітків більш характерним є підвищені показники даного фактора, а F із знаком «-» вказує на відповідальну, тверезу, серйозну в своєму життєвому підході особистість [5, с. 24]. В цілому, виявлений показник фактору F вказує на серйозне ставлення до життя серед підлітків досліджуваного масиву, що може свідчити про вплив вікового новоутворення підлітка у вигляді побудови життєвого плану та спрямованості на професійне визначення, завдяки чому у неповнолітнього з'являється внутрішня серйозність до життя.

Підвищена тривожність (фактор F_1) особистості скоріш за все носить ситуативний характер та не означає невротичні тенденції у підлітків. Вона вказує на погану пристосованість неповнолітнього до мінливості оточуючого середовища, а також на незадоволеність від досягнутого. Останнє є достатньо зрозумілою рисою неповнолітніх, тому що підлітки тільки починають напрацьовувати досвід досягнень, ідучи шляхом спроб та помилок, який супроводжується оцінюванням власних успіхів, і може призводити до відчуття незадоволеності очікувань.

Високий самоконтроль (фактор Q_3) свідчить про можливість контролювати власні дії, будувати свою поведінку відповідно до плану досягнення цілей, приймати соціальні норми, доводити справи до кінця, підпорядковувати собі, обережно та обмірковано підходити до життя. Ця риса притаманна цілеспрямованій особистості, яка здатна контролювати свої емоції та поведінку. З огляду на попередній фактор – підвищену тривожність – наявність високого самоконтролю вказує на здатність утримувати її (як і контролювати інші емоційні прояви).

Підозрілість (фактор L), яку виявляють неповнолітні, вказує на їхню ревнивість, дратівливість, заздрість та догматичність. Вони занадто фіксовані на проблемі чи конфлікті, чим виявляють схильність до ригідності. Вимагають від оточуючих посиленої відповідальності за помилки, в той час як їх поведінка виходить з егоїстичних та егоцентричних принципів. Цьому фактору також притаманна самотність, ворожість та недовіра до оточення.

Радикалізм (фактор Q_1), як бажання відмови від застарілих, розповсюджених звичок, проявляється у

неповнолітніх в вільнодумстві, схильності до самоствердження шляхом заперечень сталих правил. По відношенню до старших вони виявляють нетерпимість та конфліктність, тому що вбачають в них консерваторів. Радикально налаштовані та критично настроєні підлітки не довіряють авторитетам, а керуються власною точкою зору. Радикалізм також обумовлює наявність притаманної підлітковому віку юнацької бунтівливості.

Кмітливість (фактор В), висока пристосовуваність та адаптація до мінливості оточуючого середовища вказують на прояви високого інтелекту підлітків. Тямущість, проникливість, змога швидкого пристосовування, схильність до володіння високими інтелектуальними інтересами – це ті риси, які притаманні усередненому профілю особистості неповнолітньої дитини.

Гіпотимія (фактор О) вказує на невпевненість підлітків у собі, відчуття тривоги, страху та занепокоєння. Гіпотимія характерна для уразливих людей, із розвинутим відчуттям тривоги, схильністю до самобичувань та депресивності. Підвладність настрою являється однією з головних рис, які виявляють неповнолітні. Вона підкріплюється чутливістю до схвалення чи засудження оточуючих, відчуттям пригніченості, якщо їх критикують в групі. Це є характерним для підлітків, які залежать від думок членів референтної групи, частіш за все прагнуть завоювати їх симпатії і уникнути конфлікту із значущими людьми.

Сміливість (фактор Н) вказує на готовність прийняти будь-який виклик, діяти активно, енергійно, та авантюристично за рахунок поєднання вказаних рис та безтурботності із недостатнім відчуттям небезпеки. Висока товарицькість та зацікавленість до протилежної статі, яка характеризує фактор Н, цілком притаманна підліткам, у яких провідним видом актуальної потреби є інтимно-особистісне спілкування.

Емоційна сенситивність та довірливість (фактор І), яку виявляють неповнолітні, характеризує їх з боку чутливості, м'якості, залежності та незахищеності. Підліток відчуває необхідність в допомозі та потребує уваги. Водночас, він здатен до співчуття та взаєморозуміння, схильний до артистизму та романтизму. А через відсутність життєвого досвіду діє за власною інтуїцією, мінливий, невгомний, неспокійний, метушливий.

Домінантність (фактор Е), яка притаманна підлітку, знаходить своє вираження в напористості, впертості, самовпевненості, норовливості та непступливості. Риси домінантності виражені настільки, що не виключають проявів жорсткості, ворожості, навіть агресії та конфліктності. Наявність даної риси, перш за все, впливає на важкість характеру підлітку та обумовлює складність взаємодії з ним. Це підкріплюється грубістю, неслухняністю, непохитністю та бунтарськими проявами.

Аналіз профілю підлітків, які виявляють ксенофобію, дозволив встановити відмінності та розбіжності в рисах їх особистості в порівнянні з загальним масивом досліджуваних дітей. Особистості підлітка, якому притаманні ксенофобічні установки, притаманний прояв наступних рис: практичність (фактор М), стриманість (фактор F), низьке супер-его (фактор G), радикалізм (фактор Q₁), гіпотимія (фактор O), підозрілість (фактор L), високий самоконтроль (фактор Q₃), підвищена тривожність (фактор F₁). В порівнянні з загальним профілем підлітка, в ксенофобів відсутні кмітливість (фактор В), сміливість (фактор Н), довірливість (фактор І), доміантність (фактор Е). На відміну від цього вираженим є фактор G – низьке супер-его – якого не виявляють інші опитувані. Його наявність обумовлює такі риси характеру неповнолітніх, як підвладність почуттям, мінливість, гнучкість, керування власними бажаннями, незалежність, ігнорування обов'язків. Такі підлітки проявляють, крім того, слабку зацікавленість суспільними стандартами, неорганізованість, безвідповідальність, нехтує правилами, навіть, не виключаючи антисоціальної поведінки, що узгоджується з ксенофобією.

Найбільша різниця в значеннях факторів виявлено відносно факторів В, Н, F₂, F, L. Всі зазначені показники, що притаманні носіям ксенофобії, мають нижчі значення відносно першої групи неповнолітніх. Низьке значення фактору В скоріш за все свідчить про менш виражену здатність пристосування до умов, що швидко змінюються, а також меншу розважливість та інтелектуальні інтереси та вірогідне, що воно вказує на більш низькі інтелектуальні здібності, в порівнянні з основним масивом досліджуваних. Водночас з тим, нижчі значення фактору Н обумовлюють менш виражену сміливість, яка

наближається до умовної середини норми. Це може вказувати, що власну тривожність та невпевненість вони компенсують самоствердженням шляхом приниження більш незахищених представників інших етнічних меншин. Підлітки, що виявляють ксенофобію, проявляють недостатню товариськість, чутливість, чуйність. Зазначене знаходить підтвердження в проявах інтолерантності, притаманних ксенофобійним установкам, коли нерозуміння, нетерпимість, відсутність емпатії призводять до ворожого ставлення відносно певного об'єкта.

Недостатня відкритість та чуйність по відношенню до оточуючих також перебивається з проявом фактору F_2 , показники якого менші у ксенофобів ніж у основної маси опитуваних. Хоча й значення фактору знаходиться в межах норми, але в порівнянні з проявами представників першої групи, вони наближаються в сторону інтроверсії, що свідчить про деякі труднощі підлітків у встановленні та підтримці соціальних контактів. Ксенофобія та її прояви у вигляді ворожості та агресивності також знаходять відображення у зазначеній тенденції.

Крім того, різниця виявляється відносно фактору F , який ще більше наближається в бік нетовариськості. Притаманна для цієї риси схильність все ускладнювати та песимістично сприймати дійсність, стимулює на тлі тривожності та нерозвиненої емпатії створення образу ворога, що переростає у ксенофобійні настрої.

Чинником, значення якого також відрізняється у ксенофобів та пересічної більшості підлітків, є являється фактор L . Він демонструє високу підозрілість підлітка, його внутрішню напругу, дратівливість та догматичність. Ксенофобія посилюється ще й тим, що увага загострюється на невдачах та негативних моментах життя, при цьому від оточуючих вимагається нести відповідальність за помилки. Таким чином ворожесть розпалюється и нагнітається.

Стосовно ж характеристики форм проявів агресії у досліджуваних неповнолітніх, то отримані данні дозволяють також побудувати усереднений профіль показників агресивності у обох груп досліджуваних підлітків за методикою Басса-Дарки (див. табл. 2).

Таблиця 2

Усереднений профіль факторів методики Басса-Дарки

	Фізична агресія	Непряма агресія	Драгливість	Негативизм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Відчуття провини	Індекс агресивних реакцій	Індекс ворожості
1 група	65,25	59,88	48,10	59,30	52,10	58,85	58,74	65,68	61,29	55,48
2 група	71,88	60,82	51,88	60,54	55,71	61,92	60,93	64,47	64,54	58,82
різниця	6,63	0,94	3,78	1,24	3,61	3,07	2,19	1,21	3,25	3,34

Для аналізу мають значення показники, які перевищують нормативні номінальні показники. Не будемо звертати особливої уваги на показники, що не сягнули критичних значень і, відповідно, не перевищують 63 балів середнього рівня розвитку показника. Відтак, у колі нашої уваги залишаються два показника агресії, які мають завищені значення у пересічних підлітків першої групи. В нашому випадку це показник фізичної агресії та відчуття провини.

Високі значення фізичної агресії пересічного неповнолітнього вказують на те, що він схильний проявляти активну, явну, відкриту форму протиборства, а не опосередковано через конфронтацію чи вербальне приниження опонента [6, с. 47; 7, с. 14]. Рішучості та сміливості, які було також виявлено за допомогою методики Р. Кеттелла, підлітку вистачає, щоб продемонструвати своє негативне ставлення. Непродуктивна компенсація внутрішньої напруженості через демонстрацію готовності до агресії є найпростішим способом підліткового самоствердження.

Водночас з тим, для досліджуваних підлітків характерним є підвищений показник відчуття провини, який свідчить про їх аутоагресивні тенденції. Це обумовлено тим, що неповнолітні, починаючи проявляти агресивну поведінку, бояться покарання, або більш жорстокої агресивної відсічі. Роблячи спроби відчуті межі дозволеного та недозволеного, дитина усвідомлює свої девіації, і хоча не демонструє це розуміння оточуючим дорослим, але докоряє собі «сам-на-сам». Звідси впливає

відчуття провини, нікчемності. Аутоагресивні тенденції в цілому є характерними для неповнолітніх, що також підтверджує значна кількість суїцидів, що припадають на неповнолітній вік [8].

Аналіз профілю за методикою Басса-Дарки підлітків другої групи, які виявляють ксенофобію, дозволив встановити деякі відмінності та розбіжності в порівнянні з загальним масивом досліджуваних дітей. Так, дослідженням виявлено, що всі показники, крім відчуття провини, у таких дітей вищі, ніж у більшості підлітків. Окрім вищезазначених проявів у вигляді підвищених фізичної агресії та відчуття неповноцінності, неповнолітні із ксенофобічними установками виявляють також високий рівень індексу агресивності, вже як особистісної риси. Як сумарний показник, він в даному випадку сягає високих значень завдяки дещо підвищеним, в порівнянні з основною кількістю досліджуваних, фізичної, непрямой та вербальної агресії.

Найбільша різниця в показниках агресії виявляється відносно форми її фізичного прояву, дратівливості та образи. Всі три показники у неповнолітніх ксенофобів значно більші в порівнянні з загальною масою досліджуваних. З чого можна зробити висновок, що підліткам з ксенофобічними установками притаманно не тільки проявляти відкриту ворожість (яка, до речі, хоч і не перевищує середні показники, але за індексом більша, аніж у більшості підлітків) та спричиняти насильницькі дії по відношенню до представників інших національностей, але й при відчутті образи чи роздратованості переходити до активних дій фізичного насильства. Це досить закономірно, адже розумова нерозвиненість обмежує можливості обрання соціально корисних форм самоствердження, в той час як найпростіша форма компенсації вікової самоідентифікації у формі агресії є більш доступною та простою.

Результати, які було отримано в дослідженні за експрес-методикою «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової, О.А. Кравцової, О.Є. Хухлаєва, Л.А. Шайгерової, дозволяють оцінити рівень розвитку толерантності серед неповнолітніх та їх аналіз дозволяє побудувати усереднений профіль показників складових толерантності, а саме: етнічної, соціальної толерантності та загальної толерантності, як риси особистості (див. табл. 3).

Таблиця 3

**У середнений профіль факторів експрес-методици
«Індекс толерантності» Г.У. Солдатовой, О.А. Кравцовой,
О.С. Хухлаева, Л.А. Шайгеровой**

	Загальний рівень толерантності	Етнічна толерантність	Соціальна толерантність	Толерантність, як риса особистості
1 група	83	27	28	28
2 група	77	24	27	26
різниця	6	3	1	2

Отримані дані свідчать про перевагу середнього рівня толерантності серед першої групи підлітків: показники загального рівня толерантності знаходяться в межах середніх значень (61–99). Тобто, в середньому, підліток виявляє врівноваженість толерантних та інтолерантних рис, може як проявити терпимість відносно «інакших» (поглядів, думок, поведінки, раси, нації, соціального прошарку та ін.), так і проявити неприйняття іншої культури, іншої автентичності, не припустити «інакомислення». Прояв відповідної установки залежатиме від певної ситуації, в яку потрапляє неповнолітній.

Соціальна складова толерантності та показник особистісного прийняття, виявляють більш високі значення в порівнянні з етнічною формою, що свідчить про перевагу саме цих аспектів толерантності у загальній структурі особистості підлітка. Тобто підліток більш готовий прийняти соціальну несхожість, аніж етнічну.

Зіставляючи показники, що було виявлено у підлітків другої групи з ксенофобічними установками з результатами загальної кількості досліджуваних, то в цілому картина залишається незмінною: середній рівень толерантності та більш низький прояв її етнічної форми в порівнянні до інших її форм. Відмінність полягає в зниженні абсолютно всіх показників толерантності, що підтверджує логічне припущення відносно низького рівня терпимості ксенофобів. Звертає на себе увагу відчутно більший розрив між показниками етнічної та соціальної толерантності, що вказує на той факт, що такі

підлітки значно спокійніше ставляться до різноманіття проявів форм соціального життя (соціальних прошарків, інвалідів, людей без визначеного місця проживання, сексуальних меншин), аніж до представників інших рас, націй, етносів.

За результатами даних, отриманих за допомогою методики соціальної дистанції Богардуса у версії Н.В. Паніной, було отримано усереднений індекс національної дистанції відносно інших національностей (див. табл. 4).

Таблиця 4

Усереднений профіль за методикою соціальної дистанції Богардуса в адаптації Паніной Н.В.

	Інтегральний індекс соціальної дистанції
1 група	4,7
2 група	6,3
різниця	1,6

Загальний інтегральний індекс ксенофобії, тобто середня соціальна дистанція від респондента до всіх 20 етнічних груп, серед досліджуваних підлітків першої групи, які не демонструють ксенофійних установок дорівнює 4,7 балів, що відповідає рівню національної відокремленості. Тобто усереднений підліток по відношенню до більшості національностей виявляє відособленість, яка виражається в позиції «нехай собі живуть в Україні, але мені б не хотілось вступати з ними в безпосередні контакти». Подібна установка свідчить про відсутність толерантності, а всі ті, хто відрізняються за національністю, сприймаються як «не зовсім свої, але й не зовсім чужі».

На відміну від усередненого підлітка, неповнолітній ксенофоб сприймає представників інших національностей як «зовсім чужі». По відношенню до них домінує позиція «зовсім не пустив би в Україну». Таким чином формується ксенофобічний настрій дитини, який відкрито проявляється в агресивних діях по відношенню до людей, відмінних за національною ознакою. Таке відчуження може бути проявом

непродуктивної захисної проєкції, через яку внутрішнє неприйняття себе проявляється в конфліктності на зовнішній образ ворога. Тоді в якості ворога «призначається» людина, найбільш відмінна від загальної кількості представників групи. І чим більше неприйняття підлітком самого себе, тим більш контрастним має бути відмінний від нього ворог. Саме тому, обираючи між соціальною та етнічною складовою толерантності, обирається перша, бо людина за відмінним соціальним статусом все одно являється представником «своєї» більшості (хоч чимось на них схожа), аніж людина, яка відрізняється за національними ознаками (тобто зовсім «чужа»).

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що в результаті дослідження було описано загальний профіль пересічних підлітків. Порівнюючи даний профіль з профілем підлітків, які виявляють ксенофобію, встановлено розбіжності в рисах їх особистості. Це відбувається за рахунок загострення рис, які притаманні загальній більшості: практичність, стриманість, радикалізм, гіпотимія, підозрілість, високий самоконтроль, підвищена тривожність, а також за рахунок появи специфічного для ксенофобів фактору: низького супер-его. Встановлені характерні риси відображаються на особливостях реалізації агресії через фізичне насилля. Відносно толерантності, то незважаючи на середній рівень її прояву, неповнолітні ксенофоби виявляють нижчі значення в порівнянні з загальною кількістю досліджуваних підлітків, серед яких найменшого значення набуває саме рівень етнічної толерантності. Зазначене підтверджується виявленою соціальною дистанцією по відношенню до представників інших націй.

Список використаних джерел

1. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : [учеб. пособие] / Д. Я. Райгородский. – Самара : Изд. Дом «БАХРАХ», 1998. – 672 с.
2. Основи психологій : [практикум] / Ред.-сост. Л. Д. Столяренко. – [3-е изд., доп. и перераб.]. – Ростов н/Д : Феникс, 2002. – 704 с.
3. Методики из практикума по исследованию и диагностике толерантности личности [Электронный ресурс] /

Офіційний сайт кафедри етнопсихології та психологічних проблем полікультурної освіти МГППУ. – Режим доступу :

<http://www.etnopsy.ru/practice.htm>.

4. Панина Н. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. – 2006. – № 1 (81). – С. 26–38.

5. Рукавишников А. А. Пособие по применению личностного опросника Р. Кеттела 16 PF / А. А. Рукавишников, М. В. Соколова. – Ярославль, 1992. – 45 с.

6. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции : [учеб. пособие] / Л. М. Семенюк. – М. : Москов. психолого-социал. ин-т : Флинта, 1998. – 96 с.

7. Реан А. А. Агрессия в структуре поведения возбудимой и демонстративной личности // Ананьевские чтения-97. – СПб., 1997. – С. 13–16.

8. Статистика самоубийств. Прогноз суицидов на 2012 год. Профилактика суицида. Прогноз суицидальной активности : серия статей [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://matyash.info/statistika-samoubijstv-prognoz-suicidov-2012.htm>.